

הארוס, הקיסוס, ירקות חמור ודלעת יוונית מביאים את הטומאה וחוצצים תגובה למאמרו של יצחק ספיר

מאמרו של ידידי יצחק ספיר - 'איריס או אירוס?',¹ עוסק במחלוקת רבת שנים על דרך הגייתו וכתביתו של השם העברי של הצמח יפה הפרחים Iris. ספיר גורס שיש להגות ולכתוב איריס, ובין יתר הראיות הוא מביא ש'אָרוס' במשנת אוהלות (פ"ח מ"א) איננו מתאים בתכונותיו לאיריס.² לדעת ספיר עולה מן המשנה כי מדובר בצמח שעליו רחבים מאוד - יותר מטפח (8 ס"מ), אולם לדעתי פרשנותו למשנה אינה הכרחית.

בשורות הבאות ברצוני לנסות להוסיף ביאור למשנה במסכת אוהלות העוסקת בארוס, ולהראות שהתיאורים שם אכן מתאימים לתכונותיהם של כמה ממיני האיריס.³ המשנה ארוכה ולהלן קיצור ממנה: "יש מביאין את הטומאה וחוצצין... סדין ומפץ ומחצלת שהן עשויין אהלים... הארוס, והקיסוס, וירקות חמור, ודלעת יוונית".

קהתי מפרש (שם): "מביאים את הטומאה - שאם האהילו על טומאת מת ועל אדם וכלים, הרי הם מביאים את הטומאה על האדם ועל הכלים... וחוצצין - בפני הטומאה שלא תבקע דרך מחיצותיהם או גותיהם". כידוע, אוהל המביא את הטומאה יכול להיות בית שיש לו תקרה אופקית או יריעת אוהל הנטויה בשיפוע, כי "כל שפועי אהלין - כאהלין" (שם פ"ז מ"ב). גודל האוהל צריך להיות לפחות 'טפח על טפח על רום טפח מרובע', ובקיצור - 'פותח טפח' (שם פ"ג מ"ז) ומחיצה החוסמת את העברת הטומאה יכולה להיות זקופה, נטויה או אופקית.

1. 'ספיר, איריס או אירוס?', על אתר ו, תש"ס, עמ' 7-12.
2. לשם הבחנה, אציין במאמר זה את הכתיב של הצמח במשנה - 'ארוס', וזה של Iris - 'איריס'.
3. תודתי נתונה לידידי עופר כהן שקרא את כתב היד והעיר הערות חשובות.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נראה לי שמשנתנו עוסקת בעלווה של כל אחד מארבעת הצמחים היוצרת כעין אוהל, ולא בעלה הבודד. כדי להבהיר זאת, יש לתאר מעט את טבעם של ארבעת הצמחים, שחלקם או כולם מכוונים במשנה - 'רקות' (שם פ"ח מ"ה). הבירור נסמך על הזיהויים המקובלים בלבד:

1. ארוס - מיני איריס מקבוצת פוגון (Pogoniris)⁴ השייכת היום לסקציה 'איריס' (Iris). אחדים ממיני קבוצה זו גדלו בתקופת חז"ל בארץ כצמחי תרבות (צמחי מרפא או לשם הבושם שהופק מקני השורש), והיום כצמחי נוי בגינות, כגון איריס חיוור (Iris pallida), איריס גרמני (I. germanica) או איריס לבנבן (I. albicans)⁵. אלה הם עשבים רב-שנתיים, ירוקי-עד, שפרחיהם ערוכים על עמוד תפרחת מסועף והעלים המלווים אותו רחבים - 2-4 ס"מ, צמודים זה לזה בצדיהם ומהווים מניפה שטוחה וזקופה למדי שרוחבה 10-30 ס"מ וגובהה עד 60 ס"מ או יותר. העלה הבודד דמוי חרב, ובבסיסו הוא חובק את צדו של העלה הסמוך שמעליו בגבעול. לעומתם, עליהם של מיני הבר בארץ מתייבשים בקיץ.
2. קיסוס - קיסוס החורש (Hedera helix). זהו מטפס רב-שנתי ירוק-עד הנצמד לגזעי עצים, לסלעים ולקירות, בעזרת שורשים קצרים וצפופים המתפתחים על גבעוליו. מגדלים אותו הרבה כצמח נוי. יש שהקיסוס זוחל על גבי הקרקע (או מודלה על סוכות, עיין משנה סוכה פ"א פ"ד) ויוצר משטח צפוף.⁶
3. ירקות חמור - ירקת-חמור מצויה (Ecballium elaterium)⁷. צמח בר רב-שנתי, שרוע, ירוק-עד ממשפחת הדלועיים, המתפתח בעיקר בקיץ. הצמח נפוץ במקומות יישוב ומאכלס מעזבות, אשפתות וכן שדות-בעל קיציים. לעלים פטוטרות ארוכות וזקופות, בגובה של כ-8-15 ס"מ, וטרפים משולשים, אופקיים פחות או יותר, המכסים בצפיפות את פני הקרקע. הפרי השעיר נוטה כלפי מטה, עם הבשלתו הוא ניתק מהעוקץ ותוכנו העסיסי על זרעיו ניתז דרך הפתח למרחוק.
4. 'איריס מזוקן', כי במרכז עלה העטיפ החיצון של מינים אלה יש כתם מוארך של שערות רב-תאיות.
5. מ' אבישי, ערך 'אירוס', החי והצומח של ארץ-ישראל 11 - צמחים בעלי פרחים ב, 1983, עמ' 236-249; א' פאהן ואחרים, מגדיר לצמחי התרבות בישראל, תל אביב 1998, עמ' 567; י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 32; ע' כהן, הפרח של אלת הקשת בענן, מסע אחר 86, 1998, עמ' 48-56; B. Mathew, *The Iris*, 2nd ed., London 1989; The Species Group of the British Iris Society (eds.), *A Guide to Species Irises: their identification and cultivation*, Cambridge 1997.
6. מ' נגבי וא' זמסקי, ערך 'קיסוס החורש', החי והצומח של ארץ-ישראל 10 - צמחים בעלי פרחים א, 1982, עמ' 245-246.
7. כך נקבע שמה לאחרונה על ידי הוועדה לשמות צמחי ארץ ישראל באקדמיה ללשון העברית.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

4. דלעת יוונית - קרא מצוי (*Lagenaria ciceraria*). צמח תרבות חד-שנתי שעיר, זוחל או מטפס ממשפחת הדלועיים. מדלים אותו כדי שיצל על סוכות ועל בתי קיץ (משנה סוכה פ"א מ"ד) וכן לשם פירותיו הנאכלים צעירים; לאחר מכן, כשהם מתקשים בהבשלתם, משמשים הפירות להכנת כלי קיבול שונים. העלים צפופים, בעלי אונות בלתי ברורות, גודלם 13-30 ס"מ.⁸

הרמב"ם בפירוש המשניות (אהלות פ"ח מ"ה, מהד' קאפח עמ' קעג) מפרש מדוע נבחרו דווקא מינים אלה:

לפי שהמנוים הללו מתקיימין ומחזיקין מעמד בימי הקיץ ולפיכך עשאו כאלנות, שכבר קדם הדין בהן שהן מביאין וחוצצין ואף על פי שהן מחוברים כמו שאמר (שם פ"ח מ"ב): 'הסככות - אילן שהוא מסך על הארץ'.

כלומר, כשם שהעלווה של האילנות דינה כאוהל, אף שהעלים אינם יוצרים משטח אחד או מעטה רצוף ללא חורים קטנים ופזורים, כך מעטה העלים של ארבעת הצמחים שמוזכרים במשנתנו דינו כאוהל. המחצלת שבאה לפנייהם באותה משנה מהווה ראייה שהמעטה אינו חייב להיות רציף כריעת עור. נראה שכל אחד מארבעת המינים מייצג שיטת צמיחה שונה: איריס וקיסוס יוצרים בדרך כלל משטחי עלווה זקופים; יריקת-חמור ודלעת יוונית - עלווה אופקית; איריס ויריקת חמור - עשבים נמוכים למדי; קיסוס ודלעת יוונית - מטפסים. אם כן, לא העלה הבודד מביא כאן את הטומאה וחוצץ, כפי שספיר רצה לטעון.

עדיין יש לשאול כיצד העלים הזקופים של מיני האיריס התרבותיים שהוזכרו לעיל מאהילים ומעבירים את הטומאה. אמנם לעליו המסודרים כמניפה יש נטייה לעמוד באלכסון, אבל כל המניפה יכולה להיות זקופה ואינה מאפילה אלא רק חוצצת. התשובה נעוצה בטבעם המיוחד של מיני האיריס הללו: צימוח העלים המתמשך בקצות קנה-השורש המסתעף גורם ליצירת גוש מניפות עלים צפופות זו ליד זו. צפיפות המניפות מביאה לכך שהמניפות הקיצוניות בגוש בוקעות באלכסון, ויוצרות מרחבים מוצלים לידן בגודל של 'פוחת טפח'. ועוד, בקיץ אפשר לראות תופעה מיוחדת במינה: בגלל היובש העלווה נובלת כולה, נוטה הצדה בצדה הרחב, ומאחילה בפותח טפח על מה שמתחתיה. לאחר השקיה או עם בוא החורף והגשמים, חוזרת העלווה ומזדקפת.

8. ב' צ'ז'יק, **אוצר הצמחים**, הרצליה תשי"ב, עמ' 519-522; C.H. Heiser Jr., *The Gourd* .Book, Oklahoma 1979.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יתר על כן, המילה היוונית 'איריס' מציינת רק מינים מהסקציה 'איריס', וכך גם נשמרה משמעות זו במעבר לשפה הרומית.⁹ רק בזמן החדש הוכללו בסוג זה מיני איריס השייכים לסקציות אחרות,¹⁰ ובעקבות זאת התרחבה משמעות המילה גם בשפה העברית. אם כן, מדובר כאן על מין אחד או מינים אחדים מהסקציה 'איריס' שמוצאם מיוון או מסביבתה.

מכל האמור לעיל יוצא שהזיהוי של מיני האיריס התרבותיים, כגון איריס חיזור, מתאים לארוס במשנת אוהלות. כעת יש לדון מחדש בשאלת הכתיב וההגייה - ארוס או איריס?

9. עיין במפתחות של שמות הצמחים הנספחים לספריהם של הסופרים הקלסיים, כגון: R.T. Gunther, *The Greek Herbal of Dioscorides*, London-New York 1968; Pliny, *Natural History*, LCL, Cambridge, Mass.-London 1966; Theophrastus, *Enquiry into Plants*, LCL, Cambridge, Mass.-London 1961.
10. C. Linnaeus, *Species plantarum*, Stockholm 1753, p. 38f.